

Urdaitx-etik Santa Graziraino: berzokoratu herria

TXOMIN PEILLEN

Hemeretzigarren menderaino, herrietarako bideak txarregi zirenean, jendeak, beren artean eta herri barrenean ezkondu ohi ziren. Lehen Urdaitx eta orain Santa Grazi deritzaion herrian gehiago dena hogeigarren menderaino ez da bide berri onik izan Aita Bastien Oloroneko Apezgaitegi Txipiko buruzagiak, 1775 honela aipatzen digu herri hau:

«Ce désert par situation est un des plus affreux des Pyrénées, on y voit un bourg et une belle église bien décorée où l'on arrive par des sentiers quelquefois taillés en spirales dans le roc; ils sont si étroits que si le pied venait à glisser on tomberait dans les abîmes. Les bords du gave qui roule au fond, étonnent par leur élévation et la chute des eaux à travers les rochers escarpés épouvante les voyageurs.

On fait ainsi trois lieues dans ce chemin bordé de précipices et de temps en temps on trouve des croix plantées pour annoncer que quelqu'un y a péri. Il est difficile de comprendre comment un chapitre composé d'un Abbé et douze chanoines et d'un sacristain a été placé dans ce pays qui est la retraite ordinaire des ours.»

Kondakizun hortarik bi gauza atera genetzazke; iparraldetik zetorren Oloron-darrak bide txigor hestuak, leize ertzeetan gaindi, marra marra herriraino nekez iristen zirenak hartu behar zituela elizaraino iristeko lehenik eta hemezortzigarren mendeko fraide goxo horrek harrigarria hatzemaiten duela komentatu horren bakartasuna ta txirotasuna, fraide batek bilatu behar litukean bertuteak ez balira bezala, bigarrenik. Agian, fraide horrek Urdaitxeko herriarekin izan zituen auziek hala ikusarazten diote leku hori, beste lekukotasunik ez bagenu.

Hogeigarren mendean ordea, Apezpikutegiko Aldizkarian hau irakurtzen da:

«Le voyage de Son Excellence n'est pas un voyage ordinaire, vu la difficulté de la route et il ne manque pas d'offrir certains détails assez pittoresques. Depuis Licq la route se déroule durant quatorze kilomètres, sur le flanc de montagne; la route c'est un terme un peu

ambitieux. Monseigneur et son entourage montent à cheval et a dos de mulet. Monsieur le chanoine Uhart guidait la caravane. L'ascension se poursuit durant plus de deux heures. Le chemin contourne le flanc de la montagne, le long des précipices au fond desquels on entend mugir les torrents.»

(Bulletin Religieux du 22 mai 1910).

Hemen ere, berriro barranko ta leize ertzetako bide txarrak aipatzen dira, mandobideak benetan, apezpikuak zaldiz eta mandoz bidea egin behar baitu. Erregebidea, handik hogeit urte mugazainen egontegiraino iritxiko baina, nonbait bide berria eliza zaharreraino 1930. an. Hortakotz Santa Graziko Athoro, Senta ta Kalla auzotegietatik jendea astoren ta zaldiren gainean Atarratzeko merkatura joaiten ikusi ditut gerla ondoren, eta gerla aurrean errezago zen gehienentzat merkaturia Isabako Arrakoko Bentara joan eta egitea; zaharrek oraindik gogoan daukate hori, beraz bide gabezia hori ez zen kanpoko ezkongaien erakargarri. Halaz ere beste aitzakirik bazen, beste estakururik: etxaldean txipitasuna, aldape-tako lanen neketasuna, doi zutik egoten zen lekuetan segatu beharra, alorretan urtero «mugaltxaz», lurra goiti bildu beharrak eta beste. Beharbada, arrazoi horiek ere herrikoak barrenezkontzak egitera behartzen zituen.

Baziren, ordea, Larrañen eta Ligin ere, Santa Grazikoak haina, ta bezainbat gaitz, aldapatsu, nekeak ziren lurrak eta lanak; baina, laster nahiz beti atzerrian bizi izan naizen orain arte, bagenekien gure gurasoei entzunik, Santa Graziko jendea jatorriaz susmo txarra ta fama txarra bazela, alegia aintzinako galeriano gaizkigileen ondokoak zirela eta lehenagokoen ohitura txarrak begiratu zituztela. Santa Graziren, Urdaitxen, jatorria eta kasua ikertu nahi izan ditut, ipuinkeria hutsa zelako susmoa bainuen, baita herri hortara bizitzera etorri naizelako.

Oroz lehen, herritarrek beren aitzinekoen egiazko oroitzapena galdurik auzo herrien ustekeria onartu dute ta gaurko gizartean giza zintzoa astoa dela errez sinesten baita, Santa Grazitarrek gaiztagin ondoko izateaz harro dira, baina egia besterik baldin bada ez da ez ohore ez desohore gaizkigile seme ez izaitean.

Beharbada ustekeria horren iturri bat, Kondairan, herri horren aintzinako bizitzan aurki genezake: hamazazpi, hemezortzigarren mendeetan frantses erregeek beren itsasontzientzat, mastak eragiteko galeriano Ahuñamendiko oihanetara zuhaitz egoiztera bidaltzen zituzten; berdin auzo bearnesen ibarretan gaiztaginak izan ziren izai egoizten zibiltzan aizkolari gehienak; lanaren zuzentzeko ta laguntzeko gizon askeak ere zurrari gisa ordainduak ziren. Proba bezala diote gaizkigileen oiñak lotzeko burdinak idoro dituztela, baina kondairalariek ez dituzten aipatzen ez baitituzte ikusi; bestalde galerianoak Luis XIV. aren garaietan Santa Grazira lanera etorri baldin baziren, herria hamaikagarren mendeaz geroztik, gutienik, ezagutua ta jendekatua da, eta galeran ohiturarik ez zelarik Aragoiko ta Nafarroako erregeak Leyre-ri eman zionean holaxe zen:

Santa Engracia de porto qui ducit ad Gallias, intrante ad Sola (Becerro Antiguo de Leyre, 1805)

Hori aski ez baita eta ustekeria horren desegiteko Eugenio Goyheneche kondairalariari dei egin nion, argi nezan, hona haren erantzuna:

«Ez dut uste inon herri bat galeriano bizizaleez hornitu denik. Aspe ta Ossau ibarretan masta ebakitzeke lanetara, galerianoak erabil zitezkean, Marinako «baño» delakoetan harturik. Ez da besterik.»

Gehiago nioke, Frantziako erresuman, ta erregeen denboran kasu bakarra lizatekeala, eta kondairalariak aipatuko zutela, Marca, Oihenart, Bela, nahiz oraingoek ez dute holakorik idatzi, ez irakurri. Idatziz ez baldin bada, ahoz holako ustekeriaren alde dagoen apezak telebistako kazetalariei esan zien, liburu bat, dokumentu bat irakurri gabe, aho mihiz zuela kondairalariak baino hobeki Santa Graziko kondaira ikertu; gure gain ez dugu herri oroimen harrigarri hortan sinesten, eta auzoko nekazarien artean batek edo besteek bere herriaz zerbait dakianean, irakurtzen duelakotz da.

Nussy Saint Saens, Bordeleko jakintsuak bere «Le Pais de Soule» liburuan, agian ustekeriaren iturri nagusia ematen digu, zeren Richelieu Frantziako Lehen Minixtroak Mauleko gaztelua suntsitzeko agindua zuberotarrei eman zienean, ihardoki baitzuten gure herriko gizonak aske izanki eta ez petxero ezin zirela bildu lan horren egiteko, beren foruaren aurka lizatekelakoan. Agindua berriturik lan «trabaillu» horren egiteko Santa Graziko gizonak deitu zituzten, etorri ziren, egin zuten. Holaxek ikusten da nola Santa Graztarrak ez ziren beste zuberotarren legezpean bizi, eta «corvée» delakoari ezin zutela ihes egin.

Foruaren gerizpetik kanpo zirela ta Eugenio Goyheneche-ri idatzi nion eta harek inardetsi:

«Agerian dago, laperrek Santa Grazi bizizaletu dutelako ustekeria, ipuin hutsa dela.

eta gaineratzen

«Santa Grazi ez da «Journal de Pierros de Cavaliveten» delakoan irakurtzen Zuberoko herrien artean, Jaurgainen arauera, baita Nussy Saint Saens bere lanaren 193. orrialdean gogoratzen digun bezala. Ez da gainera, frantses Iraultza garaian «Zuberoako herrien kexa-bilduman» agertzen (Cahiers de Griefs rédigés par les communautés de Soule en 1789, Larrieu mauletarrak Pauen 1894 an argitaratua). Bestalde Nussy Saint Saens p. 94. orrialdean ez du herri hortan aitonen semerik aipatzen.»

Gisa batez edo bestez Santa Grazi Zuberoakoa zen Goyheneche-k dion legez:

Egiaren esateko Zuberoako kleroaren artean biltzarretan agertzen da Santa Graziko abadia. Santa Grazi errege burgoa zen Montori, Hauunze, Barkoixe, Larraine, Atarratze herri koskorren gisa, Maule errege-hiri. Badirudi ere: herri horrek ez du lur hektarea bat ere Ziberoako sindikataren oraingo jabetasunean «nere ustez».

Azken puntu hortan egia orain ez dagoela Santa Grazi, zuberotar lur kolektiborik, frantses iraultza ondorengo nahaskerietan herriak ere hartu baitzituen; halaz ere Santa Graztarrak jenden gogoan zuberotarrak dira, eta Jakes Belakoak 1663. an. Zuberoako «sutegien», etxeen zenbakia ematen duenean, Sainte Grace, hogeitaukaldetik aipatzen du, baita geroago Joan Felipe Belakoa, Belako zaldunak Santa Graziko jaun eskubideak erosten ditu, herritarrek denbora haietan, bernes auzoen gandik jasaiten dituzten zapalketen kontra borrokatzeko.

Nere ustean, orduan, bi elementu bildu behar nituen, bata erregepeko burgoa izanik ere, aurretik ez zela Santa Grazi zuberotar izan baina beharba fraideen peko, komentupeko babespean. Hona zer dion Goyheneche jaunak:

«Badirudi Santa Graziko lege egoera oso bestelakoa izan dela beti, Nafarroako Leyre komentuaren menpeko da 1085, an. hasita, baina ez Nafar erreinukoa. Horiek oro geografía

zokotasuna, baztertasuna gaineratuz barren ezkontza errezten du. Ez da seguru esklabotasunik izan dela, erregearentzat «corvée» egitea eta esklabotasuna ez da berdin».

Duda batzuekin hartu behar ditugu A. Cuzacq Santa Graziz idatzi liburuan esaten dituenak:

Santa Graziko abadea ta lurak nafar erregeak, ingles erregeari salduak izan zirela XIV. mendean; herri horren estatua, XIV. mendetik eta Frantziari lotzeraino ez dira hain argiak.»

Egoera hortan, barren ezkontza derrigorrezkoa bezala zegoen, gizonen kasuetan bereziki, Santa Grazira ezkonduz zuberotar batek bere forua gal baitzezaken. Bortxazko bakartasun horrek, «Xahakotar» jende mota sortu du: latza, borrokaria, beren artean ibiltzen, beren burua nonnahi arrotz eta kanpotar senditzen zutenak, beren hizkuntza ta mintzo-doinua daukatenak, guziekin zuberotar.

Barren ezkontza horrek orain arte ez du jendea osasuna gehiegi ahuldu, zeren orain 390 biztanle baldin baditu, mila ta bostehunez goiti baitzitu. Orain odolkidetasunaren arriskuak handiago lirateke, orain barren ezkontza gal ez baldi. Hemeretzigarren mende azkenean, gure aitonaren arreba Santa Grazi Akoets-ean ezkondu zen. Hogeigarren mende hontan, duela berrogeitahamar urte, bearnes bat ezkondu zen Xanbra-enean, geroago bi Bigorratarsa Arhondoan eta Antsodienean. Oraingo etxekandere gazteetan Barkoixerik bat, Larrainerik bi, Altzaitik bat eta beste. Halazere gazteen erdiak oraino barren ezkontza sisteman ezkontzen dira.

Beharbada Santa Grazitara batzu, gaizkigin ondoko ez izateak dezepzioa emanen diete, ez da ez ohore ez desohore, ez da egia, nahiz «eskolatu» batzuek beren onetan holako ustekeria zabaltzen duten.

Egia besterik bada nahiz ez dugun osorik jakin ez agian ere jakinen, eta barren ezkontzak jarraitzen badu, izaten da oraindik «xahakotarrak» euskaldun huts direlakotz, beren bizi molde, elkar laguntza ohiturak gorde, begiratu dituztelakotz eta ezkontidearengan bilatzen dutelakotz.

Bestalde auzo herrietako gazteekin harreman aski onak badituzte, nahiz Ligin Atarratzen, erdaldundu diren gazteak ez diren haiekin ibiltzen, batak beti erdaraz eta besteak beti euskaraz hitzegile baitira. Naski grado txipiagoan holako barren ezkontza ezagutzen da Larrainen Lakarrin, Altzurrukun, baina Santa Graziren kondaira gorabeherak herri horri nortasun berezia ematen dio, hor ere.

Azken arrazoi batek berzokoratu herri hau kanpora, modu berrian, ireki du. Aintziñan eskolarik ez zeukaten, euskaratik kanpo beste hizkuntzik ezagutzen ez zuten gazteek, berdin Biarnoko, nahiz Españako bideak hartzen zituzten; horregatik herriko zahar gehienak, morrointzan leku askotan ibilirik, euskara ta frantsesaz beste, bearnesa ta gaztelania hitzegiten dute. Orain ekonomia baldintzak aldatuz, Europak eta Frantziak emandako laguntzarekin, batzu eskolatuta Frantzian behera lanera doatza, besteak laguntzetatik biziz herrian gelditzen. Hala ere herri horren populkatzeaz sortu ustekeria, frantses prentsa, irrati ta Pariseko tebibista ipuin bihurtu da, hango erretorak bere burua ederresteko, teoria hori zabaldu baitu, «merezimendu handia baita holako salbaien artean apez izaita». Egia da gure denboretan sortzen diren gezurrek ez dutela etnologoaren lana errezten eta kondairalari, geografilari, ekonomilari, ta lege ikerleen laguntza beharrezkoak ditugula gauzen hobeki ulertzeko.

D'Urdaix à Sainte Engrâce

Pour cet essai nous faisons appel à des éléments de géographie, à des documents historiques, afin de mieux connaître, de mieux comprendre la communauté du village de Sainte Engrâce (anciennement Urdaix) en Soule; comme plusieurs localités de la Haute-Soule (en basque Basabürü) ce village présente, mais avec une forte intensité, un processus permanent d'isolement ethnique; d'autre part nous tentons d'établir les origines du caractère irrationnel de la légende qui attribue le peuplement de la communauté à des galériens.

Le premier élément de cet isolement nous semble de nature géographique et structural: il s'agit de l'absence de routes carrossables entre notre village et les autres communautés souletines, que nous décrivons à l'aide de textes du XVIIIème s. et XXème s., en effet les routes normales n'atteignirent le bout de la vallée où se trouve l'église qu'en 1930.

En deuxième lieu la difficulté du travail agricole sur des terres en pente, jointe à l'exiguïté des propriétés n'attirait pas les gens pour y vivre.

Mais en troisième lieu et peut-être en premier pour expliquer l'existence de cet isolat ethnique, se trouve le statut juridique de la localité. Cette communauté semble s'être établie au Xème siècle sous la protection du monastère de Sainte Engrâce, dans le lieu dit Urdaix; nous savons avec certitude que Sancho Ramirez roi d'Aragon et de Navarre la donna en 1805 à Leyre; les droits en furent cédés aux rois d'Angleterre, quand ceux-ci devinrent seigneur de Soule, puis il semble qu'elle passa directement comme propriété personnelle du roi de France, jusqu'au jour où au XVIIIème s. les droits en furent cédés à l'évêque d'Oloron, pour le séminaire.

Malgré tout, les habitants de ce bourg royal n'obtinrent pas le «for» des souletins et n'étaient représentés aux Etats de Soule que par leur abbé. C'est pourquoi durant toute la monarchie ils furent taillables et corvéables à merci, tel qu'il apparait dans les documents du XVIIème s., lorsque Richelieu donna l'ordre d'abattre le château de Mauléon, les souletins opposèrent leur condition de franc-alleus, et ce sont des corvées d'hommes de Sainte Engrâce qui durent détruire la forteresse.

Cette condition servile et le fait que du temps de Louis XIV des galériens, en compagnie d'hommes libres salariés, exploitèrent les forêts de sapins de Sainte Engrâce, pour la mâture de la Manire Royale, sont à l'origine de la légende sur le peuplement et à celle de l'isolat local.

Comme nous écrivit l'historien labourdin Eugène Goyheneche,

«Manifestement la légende selon laquelle Sainte Engrâce a été peuplée par des bagnards est fausse. Je ne crois pas d'ailleurs qu'il y ait eu jamais eu nulle part de peuplement par des galériens».

N'oublions pas que Sainte Engrâce fût peuplée longtemps avant de de venir propriété du roi de France et bien avant qu'il n'y ait eu des galériens.

En ce bref essai nous sommes loin d'avoir tout éclairci, entre le XIIème s. et le XIVème s. il y a des obscurités. Au milieu du XIXème siècle les archives de Sainte Engrâce brûlèrent, en un temps où il fallait prouver la propriété des terres collectives, et comme le disait Eugène Goyheneche:

«Les pistes seraient à suivre aux archives des Pyrénées Atlantiques à Pau, fonds de l'évêché d'Oloron, peut-être dans ce qui subsiste des archives de Leyre, à la Diputación de Pampelune et enfin s'il ya lieu dans les archives de Sainte-Engrâce, si elles n'ont pas été versées aux archives des Pyrénées Atlantiques».

Peu à peu disparaissent les obstacles qui contraignaient les maîtres de maison à l'endogamie. Au XIXème et XXème s. les mariages exogames avec des jeunes filles de l'extérieur –parfois non bascophones– sont fréquents et au XXème s. des hommes de l'extérieur se marient dans la communauté. Malgré tout la moitié des jeunes de la communauté se marient entre eux, ce qui peut s'expliquer par la conservation locale de coutumes anciennes, de façons de vivre et travailler communautaires et surtout par le monolinguisme de la majorité qui s'exprime mieux en basque qu'en français, c'est pourquoi d'ailleurs la majorité des mariages exogames se font avec des bascophones.

Cette légende du peuplement de la communauté de Sainte Engrâce qui allait se perdant, renaît actuellement avec l'aide de la presse, de la radio, de la télévision françaises, qui parfois à la recherche de l'originalité, laisse s'exprimer un «notable» du pays qui «sait tout sans jamais avoir rien lu» et pour mettre en valeur ses mérites de vivre «au milieu de sauvages descendants de bagnards», entretient cette légende, parfois soutenu par certains de ses paroissiens, bien fiers d'une origine douteuse à notre époque où les délinquants font recette aux devantures des librairies, et où passer pour un honnête homme descendant d'honnête d'homme serait une preuve de bêtise. Tout cela n'est pas fait pour faciliter le travail de l'ethnologue qui aura bien besoin de l'aide des historiens et géographes.

Desde Urdaix hasta Santa Engracia

En este ensayo nos valemós de unos elementos de geografía y de historia, para mejorar el entendimiento, el conocimiento del Pueblo llamado antiguamente Urdaix y ahora Santa Engracia en Sola (Zuberoa); como varios pueblos de Alta Sola (en euskara Basabürü) el nuestro presenta con mucha intensidad un proceso permanente de aislamiento étnico; al mismo tiempo intentamos establecer los orígenes de lo racional y de lo irracional en la leyenda que atribuye el poblamiento del pueblo a rehenes.

El primer elemento del aislamiento es geográfico y estructural: se trata de la ausencia de carretera entre nuestro pueblo y los demás de Zuberoa, que se describe con ayuda de textos del siglo XVIII y del siglo XX pues las carreteras normales no llegaron hasta la iglesia de esta comunidad, que se extiende durante catorce kilómetros en el mismo valle, hasta el año 1930.

En segundo lugar las dificultades del cultivo en tierras empinadas y en pequeñas haciendas, no atraía la gente de fuera para vivir allí.

Pero en tercer lugar y quizá en el primero desde el punto de vista del aislamiento viene el estatuto jurídico de la población. Esta comunidad se asentó bajo la protección del monasterio de Santa Engracia, según parece en el siglo X. Sabemos, con seguridad que el rey Sancho Ramírez de Aragón, la otorgó y puso bajo la dependencia de Leyre, en el siglo XI; fue vendida al rey de Inglaterra en el siglo XIV cuando era Señor de Zuberoa, luego parece que pasó al rey de Francia, personalmente, llegando a ser «bourg royal», o sea «pueblo del rey».

Con todo, los habitantes de Santa Engracia nunca lograron el fuero de los demás suletinos, y en las juntas suletinas o **zinbideta** eran representados por el abad del monasterio. En consecuencia fueron, durante toda la monarquía, pecheros y tenían que cumplir con las hacendaderas del rey. Este estado de collazo aparece en documentos del siglo XVII, cuando se mandó derribar el castillo de Mauleon los suletinos opusieron su fuero a esta orden, y para esta faena se movilizaron los hombres de Santa Engracia que no disfrutaban de este privilegio.

Esta condición de collazo hubo de ser uno de los elementos de la leyenda de los rehenes, añadiéndose el recuerdo algo borroso de la explotación de los bosques de abetos en Santa Engracia, por rehenes, por galerianos, trabajo realizado con destino a los buques de guerra del rey Luis XIV por malhechores y también por gente libre que se pagaba.

Como nos escribió el historiador labortano Eugenio de Goyheneche, nunca se ha poblado un país con rehenes; y Santa Engracia existía y era poblada, mucho antes que Zuberoa fuera ocupada por los ejércitos franco-bearneses, y, aún, mucho antes que hubiera galeras y galerianos del rey de Francia, según mi parecer.

Con este ensayo no hemos aclarado todo, ni mucho menos; quedan oscuridades en la historia de esta comunidad y faltan documentos entre los siglos XI y XIV. En la mitad del siglo XIX «quemaron» los archivos de Santa Engracia, en un momento en que hacía falta probar la propiedad de ciertas tierras colectivas o personales. Queda, también, mucho que estudiar en los archivos navarros.

Poco a poco desaparecen los obstáculos que obligaban a una endogamia socio-geográfica de los Etxekojaun. En el siglo XIX es frecuente el casar con muchachas de fuera —a veces no vascófonas— y en nuestro siglo hay casos de hombres venidos de los pueblos vecinos y casos de bearneses casados en Santa Engracia. Con todo en la actualidad la mitad de los jóvenes contraen un matrimonio endógamo, lo que se puede explicar por la conservación en la comunidad de costumbres antiguas, de modos de vivir y trabajar colectivamente, y sobre todo por un monolingüismo euskérico de la mayoría, que si entiende el francés tiene siempre mucho más soltura expresándose en euskara; de esta forma la mayoría de los cónyuges que proceden de fuera son vascófonos.

Las dificultades de la vida campesina, casi, han desaparecido con el abandono del cultivo de cereales, la mecanización, las ayudas europeas y francesas que hacen de la comunidad, un pueblo asistido, de manera que ya no tienen que marcharse a trabajar a España, o Bearn como lo hacían antaño; recuerdo del pasado son los ancianos que hablan castellano, bearnés, francés y euskera.

Esta leyenda del poblamiento de Santa Engracia que se iba olvidando renace con ayuda de la prensa, de la radio, de la televisión nacional francesas que, a veces, se dejan llevar por la búsqueda de lo original, dando la palabra al párroco que «lo sabe todo sin haber leído nada» y para alabanza de su persona que «tiene tantos méritos en vivir en medio de los salvajes santagracianos», porque sí, en cierta época, era de moda proclamar la virginidad de sus orígenes, ahora más vale afirmar su prostitución, lo que no alivia mucho la tarea del etnólogo cuando quiere estudiar aquellos feligreses.

